

Községi önkormányzatainkról¹

Wenzel Gusztáv már 1887-ben rámutatott, hogy a faluközösségek életének, a közigazgatás alsó fokú szerveinek a beható, átfogó vizsgálata „hazai tudományos irodalmunk igen érdekes tárgya volna”. Ha meggondoljuk, hogy a falusi önkormányzat és közigazgatás már az államalapítás korában létezett, eredete pedig a honfoglalás előtti idő homályába vész el, és hogy az ország lakosságának megközelítőleg a háromnegyede még a XIX. században is falvakban élt a községbírói szervezet joghatósága alatt, akkor a tárgy fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Ezekhez még hozzávehetjük, hogy az ezeréves községbírói intézményt csak a történelmi tegnapi, a tanács(szovjet)rendszer erőszakos behozalatakor, 1950-ben szüntették meg a szovjet „példa” szolgai másolásának a következményeként. Most halnak el közülünk a legutolsó bírók, törvénybírók, kisbírók, esküdtek és jegyzők. És most, 1990-ben váltottuk le az idegen tanácsrendszert nemzeti szabadságunk fokozatos helyreállításának útján haladva. Mindezekre tekintettel napjainkban igen szükséges törekvés községi önkormányzati hagyományaink feltárása és közzététele, visszajuttatása minden magyar állampolgár gondolkodásába.

Az önkormányzat választása, szervezete és jogkörei

Az egykori közsabadok közösségeinek hajdani önállósága él tovább évszázadokon keresztül a jobbágyfalu önkormányzatában. A XIV. század közepére-végére kialakult jogilag egységes jobbágyfalu telepei, közösségei, falvai – királyi, egyházi és magánföldesúri birtokon egyaránt – ennek az örökségnek az alapján folytatják, szervezik meg helyi önkormányzataikat. Minderre azért kell hivatkoznunk, hogy világosan álljon előttünk, kezdetben a falunagyot, a falubírót és tanácsbeli társait maga a község választotta.

A XIV–XV. században már befejeződött az egyházi és világi földesurak részéről az a folyamat, amelyik a faluszervezetben meglévő önkormányzatot mindinkább a földesúri hatalom alá vonta, aminek az lett az egyik következménye, hogy a földesúr a falu által állított három-négy bírójelölt közül egyet elfogadott, illetve a földesúr vagy birtokkormányzata által jelölt három-négy bíró közül a falu egyet megválasztott. Az utóbbi gyakorlat Mária Terézia korában az „Urbárium” végzése szerint állandósult.

Az éves bíróság általában Szent György napján (ápr. 24.) vette kezdetét, de az 1715: 8. tc. után, amelyben az állandó katonaság eltartásának a terhét a jobbágyokra hárították, főleg a portio elszámolása miatt, az éves bírói hivatal kezdetét áttették november 1-jére, a katonai év kezdetére.

A két-három birtokos alá, valláshoz, nemzetiséghez stb. tartozó jobbágyközösség bírói testületének megválasztásakor gondosan ügyeltek a tisztségek „arányos” elosztására. A főbíró mellé mindig a „másik” részről került a törvénybíró és ezt az elosztást évente cserélgették. Maga a bírói tanács adott számú esküdtjeit is „aránylagosan” osztották el a bármilyen alapon eltérő csoportok között. Vagyis a bírói szervezet képes volt rugalmasan idomulni a földesúri függésekhez, a vallási és nemzeti viszonyokhoz, sőt a kettős hódoltság állapotához is. Mogyoródon 1578-ban a váci püspökség bíróját mellett ott találjuk a török földesúr bíróját is anélkül, hogy a bírói testület megkettőződött volna. Vagyis a „magyar” bíró és a „török részre” való bíró ugyanazon előjáráság segítségével végezték nem mindig „áldásos” munkájukat a kettős hatalom kényszerű szorításában.

A parasztfalu önkormányzatának élén álló bíró tehát sosem volt magára hagyva terhes feladatai közepette, valamilyen testület, a legkezdetén talán a vénekből álló tanács és a népgyűlés segítette.

¹Dolgozatunk a községi önkormányzat öngazgatási feladatait és tevékenységét igyekszik vázlatosan bemutatni. A községbírói szervezet másik nagy feladatkörét, az állami, földesúri és egyházi adók beszedését és az ezek számára szervezendő egyéb robotot, szolgáltatásokat nem is érinti. Teljes és jegyzetekkel ellátott dolgozatunk megtalálható a Fejezetek Pest megye történetéből című kötetben. Szerk.: Egey Tibor. Pest Megyei Levéltár Bp., 1990.

A XIV–XVI. században a mezővárosi fejlődés döntő befolyással volt a parasztfalu önkormányzati szervére, ebben az időben alakult ki a bírói testület, a tanács, amelyik tulajdonképpen kicsinyített mása volt a mezővárosi tanácsi testületnek. Amíg mezővárosban 12, addig „öreg” faluban 6–5, kisebb faluban 4–2 az esküdtek száma.

A falu fejének villicus (falunagy) nevezete a XIII–XIV. század során cserélődött fel judexre (bíró), jelezvén a folyamatot, miszerint ekkortól kezdve a közösség feletti bíraskodás válik munkájának legjellemzőbb elemévé. A XVI–XVII. századra azonban a falubírónak éppen a legmarkánsabb funkciója leválik, önállósul, és megjelenik a falvakban a törvénybíró, mint a testület második legjelentősebb tagja. Innen nevezik azután másodbírónak is, míg ennek a terminológiának megfelelően a bírót, „öregbíró” elsőbírónak. Erre a munkamegosztásra nyilvánvalóan a települések népességnövekedése, a kiteljesülő feudalizmus szokásrendjének és jogrendszerének a kiépülése adta a kellő okot és alapot.

A XVI. században – ugyancsak a bírói feladat- és jogkörök osztódása révén – jelenik meg a falubíró tanácsában a harmadik helyen a „polgár” (subjudex) – általában kettő –, más néven gondviselő, helyenként sorgazda a XVIII. században, majd azután általánosan kisbíró.

Amikor a község a XV–XVI. századtól kezdve földesúri haszonvételek birtokába jut, haszonvételeinek gondozására, ellenőrzésére és saját gazdálkodása irányítására, a falu társadalmi és közrendjének a fenntartására a bírói testülethez kapcsolódva megjelenik a malombíró, a székbíró (a mészárszék felügyelője), a borbíró (a kocsmák rendtartója), az erdőbíró, a hegybíró vagy hegymester (a szőlőterület rendtartója), a pusztabíró (a község által használt puszta feje), a mezőbíró (a mezői rendtartás őre), a legénybíró (az ifjúság és rendezvényeinek felvigyázója a fiatalok köréből), olykor leánybíró stb.

Ha mindezekhez hozzávesszük a falu legkisebb „tisztviselőit”, „cselédeit”, a különféle pásztorok sokaságát (ökörpásztor, csordás, ménespásztor, csikós, gulyás, kondás, juhász, libapásztor stb.), a kerülőök, csőszök, őrzők (látók), strázsák (őrök) hadát, a harangozót, a sírásókat, a kocsisokat, a hírvivőket (postákat) és még másokat, akkor felsejlik a magyar falu csodálatos rendtartó ereje és hatalma, feltűnik színes és gazdag világa, érzékeny belső szerkezete és demokratikus szervezete. Nemcsak kuriózum, hanem az új kihívásra adott válasz, az új helyzetnek megfelelő képessége, hogy amikor II. József rendeletére az országutakat eperfákkal kellett beültetni és a községeknek selyemhernyó-tenyésztésül kerteteket kellett létesíteniük, akkor az addig sosem látott hernyókat, bábokat, lepkéket stb. a községek fogadott emberei, a „selyempásztorok” vigyázták.

A török által meg nem szállt országrészekben, Erdélyben és nyugaton főleg a világi és egyházi nagybirtokon, északon a városi földesuraság alatt álló falvakban, keleten elsősorban a székely és szász székekben ez a vázolt rendszer, szervezeti felépítés a maga millió helyi változatával már a XVI. századra kifejlődött és virágzott. Majd a török kiűzése után a felszabadított területekre is áthatolt és a XVIII. században azok községbírói szervezeteit is virágzásba hozta, borította.

A községi önkormányzat jogkörei, kötelezettségei és kedvezményei

A községi önkormányzat jogkörei, kötelezettségei és kedvezményei végső soron a közszabad falvak kollektív felelősségéből és jogaiból nőttek ki spontán módon, amelyeket már XI–XII. századi törvényeink is elismertek részben vagy egészben, illetve újakkal toldottak meg.

A községek jogait és kötelezettségeit csak az gyakorolhatta és viselhetette, aki a közösségnek tagja volt. A faluközösség sok helyütt ünnepélyesen fogadta tagjai sorába az új embert, akinek a földesúr telket osztott a falu határában. Ugyanakkor a gazdátlaná vált telek, szőlő munkába hozása a falubíró feladata volt, a pusztatelek rendes megműveléséért, amelyet falusi vagy jövevény szerez meg a közösség tisztviselői útján, elsősorban a bíró személyesen felelősséggel tartozik.

A bíró és a törvénybíró, ha kell, jelentést tesz az újonnan beköltözött, a jobbágyi közösségbe beilleszkedni akaró munkájáról és magaviseletéről. A kollektív felelősségvállalás eredményeként a faluközösség bajba jutott tagjaiért kiállhat egész közösségében, kezességet vállalhat a megtévedt tag jövőbeni jó magaviseletéért, illetve tartozásainak megfizetéséért. És a faluközösségnek évszázadokon keresztül meg is volt a csorbíthatatlan hatalma és eszköztára ahhoz, hogy tagjait az íratlan és írott törvény szerinti életre szorítsa. Amennyiben nagyon ritkán a községbírói szervezet törekvései sikertelenek maradtak egyes tagokkal szemben, azokat a faluból kiközösítéssel sújtották.

A bíró elsősorban közösségének bírója, elé a kisebb ügyek (casus minores) tartoznak, amelybe évszázadokon keresztül mindent beleértettek, kivéve az emberölést, a gyújtogatást, a rablást stb., amelyek a földesúr ítélőszéke, illetve a vármegye bírósága elé tartoztak. A falubíró tanácsa élén hozta végzéseit, amelyek nyomban jogerőre is emelkedtek és amelyeket rögtön végre is hajtottak. Ez volt ennek a rendszernek az egyik előnye. Vagyis beszédtek a büntetéspénzt, egyharmada általában a bíróé lett, később a községi pénztárba folyt be, kétharmada pedig a földesurat illette. Vagy megcsapták, megpálcázták (ha nő volt) az elítéltet, esetleg napokig elzáratták a soros bíró csűrőbe, pincéjébe, vermébe, vagy éppen kalodába csukatták, ami a bíró háza előtt állt rendszerint az utcán, amíg a községházakat fel nem építették a XIX. században.

A földesúrnak, a királynak és az egyháznak járó összes adó behajtása és részükre a szolgáltatások, a robot megszervezése, végrehajtása szintén a községbírói szervezet vállára nehezedett. Ennek a tömegtelen munkának az elvégzése fejében a bíró, a törvénybíró és az esküdtek bizonyos adó- és egyéb kedvezményekben részesültek rangjuknak megfelelő arányban. Sok helyütt a jobbágyközség adójának a hatoda a bírót illette. Telepítés, vagy a XVI–XVII. században a sűrű visszatelepődések, visszatelepítések alkalmával a bírónak járt egy-két szabadtelek, adómentességet élvező malom, mézszársék, pálinkafőző üst stb. A tizenöt éves háború (1593–1606) után Bagot „megszállító” Gódor András bíró vagyoni helyzetére rávilágít, hogy 1646-ban nemességet szerzett I. Ferdinánd királytól és családjával együtt felvette a Baghi nevet. Másrészt a Zsidón honos, jobbágytelken ülő, kismemes Rákóczi család tagja, Rákóczi György volt Kismémedi főbírája az 1730-as évek közepén, ami számára sem lehetett előnytelen.

Azonban bírónak lenni sem volt fenékig tejfel, a földesúr gazdatisztjától kezdve a megye hivatalnokain keresztül a katonaság tisztjeiig mindenki az ő házában szállt meg, ha dolga akadt és mikor nem akadt volna, mindenki az ő éléskamráján „évodott”, élőködött és házódott, mindenki az ő feleségét sürgette több és jobb étel elkészítésére, mindenki visszaélt rajta a hatalmával és többet követelt, többet fogyasztott, mint ami a törvény szerint járt volna. És mindenki kevesebbről adott nyugtát (quietancia), mint amennyiről kellett volna.

A törvénybíró vagy másodbíró az elsőbíró helyettese, de kettőjük között hivatali munkamegosztás tapasztalható. A törvénybíró hivatott a falu „törvényét”, a község szokásrendjét tudni, megóvni és megtartani. Különösen az ifjúság felett nagy a hatalma. A törvénybíró tartja számon a község részére behajtandó tartozásokat is, valamint a község adóelmaradásait és fizetnivalóit. Ezek a feladatok a XVIII. század közepétől, végétől átmennek a jegyző feladatkörébe.

A polgár (subjudex) a XVII. században tűnik fel a bírói testületben, száma mindig egy-kettő. Tisztsége a gyűlésbe hívás, illetve a bármiféle mozgósítás funkciójából nőtt ki. Helyenként, a kettős földesuraság alatti falvakban, mint pl. Szadán sorgazdának nevezik őket, vagyis a váradi káptalani sor és a váci püspöki sor jobbágyainak külön ügyeiben működtek. Máshol funkciójuk nem ilyen körülhatárolt. A XVIII. századra a subjudex, sorgazda, polgár titulust teljesen kiszorítja a kisbíró megnevezés. Ezen a néven azután megéri a XX. század közepét, elmaradhatatlan eszközével, a dobbal adja hírül a faluban, mit kíván az előljárásság tudatni a néppel. A kihirdetendő szövegeket számára előre beírják egy könyvbe, melyet körútjakor a dobtartó vállszi alatt hordoz, mert jó memóriás emberek lévén betéve tudják a szövegeket. A könyv, a „dobolási könyv” nála hatalmának a jelképe is egy kicsit. A dobolási könyvek értékes forrásai a történelemnek.

Az esküdt (assessor), másként „hites” emberek száma kettő-öt, de lehet nyolc is a községi közigazgatásban, legfőképpen a bírói szék tagjaiként, máskor szerződések szóbeli vagy írásbeli megkötésekor, testamentum hallgatásakor a közhitelű tanú szerepét tölti be. Ebből kifolyólag hiteles hírforrása is a jobbágyközségnek. Ezekon kívül mindenféle adószedés körül, robotra való „hajtás” alkalmával rendelkezésére állnak a bírónak.

A községi önkormányzat feladatkörei

Köztudott, hogy már I. István király II. törvénykönyve (1030–1038) első pontjában elrendelte: „Tíz falu építsen egy templomot, amelyet két telekkel s ugyanannyi rabszolgával lássanak el, lóval és kancával, hat ökörrel és két tehénnel, 30 apró marhával. Ruháról és oltártakarokról a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspök.” Ez a passzus volt egy évezreden keresztül – azután is, amikor már minden falunak volt temploma – alapja a községi pap, kántor és tanító tartásának. A XI. századtól kezdve, ahol templom volt, ott papnak is kellett lennie, ahol pap volt, ott folyt is valamilyen oktatás, amely feladat megszűnt a kántor, a kántortanító megjelenésével.

A reformáció ezen a helyzeten lényeges, „demokratikus” változtatást hajtott végre. A falu önkormányzata ettől az időtől kezdve kiszélesedett a protestáns falvakban, hiszen a reformáció „a földesúri hatalommal szemben éppen a közösséget helyezte előtérbe”. Ennek egyik látható jele: a papválasztás jogának a falu számára való átengedése. Ily módon a faluközösség és a gyülekezet, az előljáróság és az egyházközösség szoros kapcsolatba került. Nem egy helyen a falu papja tagja volt az előljáróságnak. A falu tehát még szorosabban maga gondoskodott papjáról és egyházi tisztviselőiről (kántor, egyházatya, egyházigazgató stb.).

Az is előfordult, hogy két valláson lévő faluban – mint például Hévízgyörkön – „a templomhoz való” szántót, rétet stb. a XVII. század közepén közösen művelte a falu a katolikus és a református papja számára és „semmi villongás rajta nem volt közöttük”.

Ebben az időszakban – különösen a török megszállta területeken – meglehetősen hiány mutatkozott papokban. Egy-egy prédikátor, plébános vagy licentiátus működési körzete négy-öt szomszédos falura is kiterjedt. A XVII. század második felében a különböző felekezetű papokat a vallomást tevő jobbágyok általában „tanítóknak” nevezik, lévén, hogy egyes-egyedül ők végezték a nép lelki gondozását, oktatását és nevelését. Sok helyütt szinte egyedüli írástudók voltak és mint ilyenek belefolytak a községek írásbeli ügyintézésébe is.

A falvak a pap, kántor (tanító) tartása érdekében jelentős terheket vettek magukra a XVIII. században is. A török alóli felszabadító háború és a kuruc szabadságharc után országgrésznai területeken kellett újjáépíteni vagy tatarozni a templomokat és a paplakokat, iskolaszobákat, melyek mindig is a faluközösséget terheltek, bár a XVIII. században főleg a templomok építéséhez már tetemesen hozzájárulnak a püspökségek, földesurak, megyehatóságok, mégis maradt még elég teher az újjáéledő falvak számára is.

A harangozó, a sírásó, a temetőőr megfogadása és családjával együtt való eltartása mind-mind a falu gondja volt. De a falu költségvetését terhelte a harangoknak, a miseruháknak, a kelyheknek, szentségtartóknak, füstölőknek, gyertyáknak, templomi egyéb edényeknek, zászlóknak stb. a beszerzése is és nem utolsósorban a sírásáshoz szükséges ásó, valamint a temető ajtajára való lakat költsége. Szokás volt a község szegény sorú halottjait a falu számlájára készített koporsóban eltemetni, ha nem volt nagyon rossz életű ember.

A község alkalmazottai

A XIV–XVI. században a községek bírói területének írásbeli teendőit lehetőség szerint a papok, a tanítók és a jobbágyi rendű *deákok* végezték. Ez utóbbi réteg tagjai fiatal korukban a környék városaiban vagy monostoraiban, esetleg már helyben sajátították el a betűvetés tudományát olyan fokon, ami alkalmassá tette őket a községbíró írásbeli teendőinek elvégzésére. A budai szandzsák 1546., 1559., 1562. évi összeírásaiban a falvak túlnyomó részében legalább egy deákot vagy Deák nevű családfőt találunk, csak néhány erőtlén vagy pusztulófélben lévő faluból hiányoztak. Az 1580. és 1590. évi szandzsákösszeírások ezeket az írástudókat már szinte minden esetben mesterségük szerint különböztetik meg, nem csak a családnévvel, hanem a foglalkozással is.

Úgy látszik, hogy a XVII. század az igazi virágkora ennek a jobbágy-deáki rétegnek. Egész-, féltelkes és zsellér állapotú deákokat kutathatunk ki a falvakban, ekkor már egyben-egyben kettőt-hármat is.

Előfordul, hogy a község deákja nemcsak tollal szolgálja bíróját, hanem tettlegességgel is, 1658-ban Albert Deák Jancsi gödöllői lakos többedmagával véresre verte a szadai disznópásztort, mert az a gödöllői határba tévedt a disznáival. Albert Deák Jancsi becézett nevéből arra következtethetünk, hogy zsellér rendű. Ebben a korban – legalábbis Pest-Pilis-Solt vármegyében – általánosan elterjedt a zsellérek keresztnévének becézése még a megyei és az országos összeírásokban is.

A vármegye hatósága is minden fenntartás nélkül vette igénybe a jobbágy-deákokat, különösen határjárások alkalmával, amelyekre a megyei esküdtek természetesen nem vihették magukkal a vármegye jegyzőjét. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a vármegye tisztségviselői írástudatlanok lettek volna. Mellettük a jobbágy-deákok ilyenkor amolyan titkári feladatokat láttak el.

A Rákóczi-szabadságharc idején ezeknek a jobbágy-deákoknak nem lebecsülendő erjesztő, öntudatosító és irányító szerepük volt a nép körében. Ezeknek a népi deákoknak emlékezete elélt egészen a XVIII. század közepéig. A határjárások alkalmával még fél évszázad múltán is emlegetik közülük a híresebbeket, mint megbízható információs és jogforrásokat.

A községi *nótárius* eddigi ismereteink szerint a török kiűzése, de még inkább a szatmári béke, 1711 után jelenik meg a falvakban. A jegyző a község fogadott embere, megállapodás szerinti konvencióért szolgál, mint a kocsis vagy a pásztorok, bár helyzete, szerepe, tekintélye lényegesen magasabb azokénál.

A *jegyző* választására vagy jogi helyzetére nézve Mária Terézia Urbárium 9. pontjának 4. §-a intézkedik elsőként, amennyiben a jegyzőt egyértelműen a megyének rendeli alá, kiveszi a földesúr joghatósága alól. Ez az urbánium országosan elterjedt és az 1792: XXXV. tc. értelmében törvényerőre is emelkedett, ennek ellenére sok helyütt eltérő gyakorlat uralkodott, mert a jegyző választásában és elmozdításában nem tudott függetlenedni a földesuraságtól. Mégis előrelépés volt, hogy a vármegye mintegy szakmai „felügyeletet” gyakorolhatott ettől kezdve a jegyzők felett.

A XVI–XVIII. század nagymérvű, rideg állattartása megkívánta a jobbágyközségtől, hogy *pásztorokat* fogadjon fel és tartson el, számukat az is szaporította, hogy a növendék állatok általában külön tartották és gondozták. Ökörpásztor, tehénpásztor, gulyás, borjúpásztor, juhász, ménaspásztor, csikós, kondás, csürhész, kecskepásztor, bivalyos, bikák gondviselője, kanok gondozója stb. pásztorolta a jobbágyok állatállományát.

A pásztorok megfogadásának ideje az új bíró hivatalba lépésétől vált esedékessé, de eltartott egészen a következő év tavaszáig, a kihajtásig. A szerződést tanúk (polgárok, esküdtek) jelenlétében tenyérbe csapással kötötték és áldomással pecsételték meg. Ennek ellenére előfordult, hogy az egyezséget a pásztorok felmondták, ilyenkor az áldomás árát, esetleg az előleget vissza kellett fizetniük.

A kellő számú pásztor megfogadására valamilyen okból (legelőszűke, makktermő erdő hiánya, kicsiny állatállomány stb.) nem képes községek más falvak pásztorainak gondjaira bízta állataikat vagy azok egy részét, fizetés ellenében. Az is előfordult, hogy saját földesuraik allodiális területén jutottak legelőhöz, vagy idegen földesurak pusztáit bérelték a községek.

Mivel a pásztorok konvencióban végzett munkájába csak a megfogadó község állatállományának a pásztorlása tartozott bele, a más helység állatainak a gondozásáért a kialakult bér egyharmada illette őket, kétharmada a község pénztárába folyt be. A számosállatok „pascuatio”-ja így nem csekély jövedelmet hozott a legelővel bőven rendelkező településeknek.

A pásztorok járandóságukat részletekben kapták meg a számadások szerint annak megjelölésével, hogy mire, illetve miért kapják. A veresegyházi csikós évi járandósága 1761-ben két szür (egy magának, egy a bojtárjának), egy pár borkapca, minden négy őrzött lóra egy kiló búza, lovanként egy kenyér, egy vacsora és egy garas. „Kiss csikó kötözésért egy márvás.” Vagyis az elletésért, a köldökzsinór elkötéséért külön pénz járt.

A tél beállta előtt következett az „akollás”, a „berekasztás”, az állatok behajtása. Az értékes magállatokat a bikák, a kanok gondviselői vették át, akik általában nem pásztorok voltak, hanem férőhellyel, istállóval rendelkező módosabb gazdák, néha a kocsmáros, a mézárós, a kovács stb. A téli gondviselőnek munkájáért külön illetmény járt a községtől. Ugyancsak egyszeri jutalmat, többnyire bort kaptak azok, akik a szilaj bikák berekasztásánál a pásztoroknak és gondviselőknek segédkeztek. A XVI–XVIII. században eléggé elterjedt méhészkedés ugyancsak őrzőket kívánt. Méhes Márton vallotta, hogy a veresegyházi méhesgazdák szolgájaként őrizte azok méheit Bagon, amikor az pusztá volt, kb. az 1620–1630-as években.

A természetett növényekre és a természetnek arra a darabjára, amelyik a jobbágyközségnek a használatában volt, a különböző *csőszök*, *örök* és *kerülők* vigyáztak. Legelőkelőbbje volt talán a falu eme cselédjeinek a szőlőcsősz és a szőlőpásztor (Mogyoródon ez két foglalkozás, az utóbbi talán az állati kártevők ellen ovtá a szőlőt), valamint az erdőcsősz. Azután következtek a mezei és kerti csőszök – a gabona, a káposzta, a dinnye, a kukorica, a cseresznye stb. csősze, az utóbbit „cseresznyepásztorok” hívták Veresegyházon és Szadán. II. József korától ezekhez csatlakozott az eper- vagy szederfák gondviselője. A selyemhernyó tenyésztésének a szorgalmazásával függ össze, hogy szederfákkal beültették a falu tereit és a falvak közötti utakat és jutott belőlük a jobbágyportákra is. A szederfákat (eperfákat) ellenőrizte a megye is. A csőszök munkája változatos volt. A szőlőpásztorok, szőlőcsőszök, ha kellett, sörétre töltött puskával állottak a szőlőkben, és nemcsak a seregélyek, hanem a tolvaj emberek miatt is.

Az erdőcsőszök a község erdejének épségére vigyáztak, egy gally nem sok, annyi nem hullhatott le a tudtuk nélkül. Az erdő jogtalan használóitól elszedték szerszámaikat,

személyesen kísérték be a tetteseket a községi elöljáróság vagy az ispánság elé vagy név szerint jelentették tisztük szerint.

A kukoricacsöszök „hancsikoltak” is, vagyis hántották a kukoricát vagy fosztották, ilyen alkalmakkor bort és húst kaptak. A mezei csöszöknek mindennapi foglalatossága lehetett a községben, a legelőkön átvonuló idegen állatok után az idegen pásztoroktól beszédni az ezért járó pénzt. A mezei csöszök „hancsikolták a tallót” is, vagyis tarlóhántást végeztek.

A jobbágyközség más községek, illetve uraságok csöszzeivel pénzbeli kapcsolatba léphetett. Szada község 85 dénárt fizetett „bocskorra” a váci püspökség szentjakabi csöszének, aki a hídláshoz fákat mutogatott, nyilván a püspökség engedélyével.

A község kocsisát is évente fogadták. A kocsis öltözképe nem maradhatott el az elöljáróság viselete mellett nagyon, hiszen a XVIII. század végén már sok község négylovas kocsi tartott, melynek kocsisával együtt reprezentálnia kellett az elöljáróság hatalmát.

A földesúrral, a megyével, az egyházzal, a szomszéd községekkel való kapcsolattartásra szolgáltak a *hírvivők* (szóbeli), a *posták* (levélvivő) és a *küldöncök* (csomag-, tárgyvivők). Ennek a hálózatnak a kialakulása még feltáratlan, de apró jelekből is már arra következtethetünk, hogy legkésőbb a XIV–XV. században már megvolt. A világi és egyházi urbáriumok ugyanis a XVI. században a török hódoltság területén is kiemelt helyen tüntetik fel a hírvivőket, akik nem azonosak a bírókkal, és akik a kapcsolatot tartják az uradalom kormányzatával. Ezek lehetnek gyalogosak, erre mutat a XV. században már adatolható Futó és Száguldó család- vagy ragadványnev.

A küldöncök, hírvivők fontosságára és megbízhatóságára, közmegebecsülésére vet fényt, hogy bíróviselt ember is vállalta ezt a nehéz feladatot. A jövő-menő küldöncök, posták és hírvivők sok mindent megláttak útjuk közben, aminek tudása a községek javára fordítható volt és lett volna. Vácnak 1620. nov. 1–4. közötti török kézre jutása idejében valóságos hírvivő, kémtevékenység vázolható fel a magyar faluközösségek részéről.

Az is előfordult, hogy az „ellenség” megakadályozta, megbénította a paraszti hírszolgálatot. Borbély Balázs kuruc hada 1703. szept. 15-én érkezett Szentmártonkátára: „Ez állapot aránt még minyárt akkor, hogy bé szálot hírt adtunk volna, de csak egy lelket sem bocsátottak ki a faluból, minden közökön és uzákon strasaltattott.” – írta Barát István bíró Petrovai László alispánhoz.

A XVIII. században a községi hírvivés és postaszolgálat csak annyiban módosult, hogy jobbágyok, szellekek foglalkozásszerűen nem üzik már, az országos közbiztonság megteremtése, megnövekedése következtében 1711 után a bírói szervezet tagjai – polgárok, esküdtek stb. – maguk viszik a saját és feletteseik leveleit. A levéltovábbítás funkciója egyébként a zápisszá silányult parasztvármegye hadnagyaira és tizedeseire is átszállott.

Hogy a Buda 1686. évi felszabadítása után I. Lipót parancsára megszervezett országos (királyi) postakocsi-hálózat járatai miként kapcsolódtak be a községi közigazgatás levélforgalmába, illetve a községbírói szervezet miként használta ki ezt a saját korábbi gyakorlatához mérten minden bizonnyal olcsóbb és jobb lehetőséget, az külön tanulmány tárgya volna. Ugyanez vonatkozik az 1750-ben megindult, utasokat is szállító kocsi posta (delizsánc-) forgalomra is, amelyik 1888-ig tartott.

A falunak és határának védelme

A bírói testületnek legfőbb feladatai közé tartozott a község belterületének és határának az őrzete és védelme. Őriznie kellett a falu földjét az utolsó barázdáig, a rajta lévő termés minden szem gabonáját, a természet rendelkezésre álló darabját a legkisebb lehullott gallyig az emberi és állati kártételek ellen és mindazokat a jogokat, amelyeknek a falu a birtokában volt. Mindezek mellett – a lehetőségek szerint – védekeznie kellett a természeti csapások és a járványok ellen is.

A bíró rendszerint Szent György-napkor (ápr. 24.) az elöljáróság kíséretében bejárta a falu határát megvizsgálni, hogy nem szántottak-e el belőle más faluhoz. Ilyenkor, ha szükséges volt, megújították a határjeleket is, ami igen fontos volt a telekkönyvek bevezetése előtti időben. A határjárás fontos esemény volt a falu életében, sok helyütt ünnepélyes külsőségek között zajlott le, kivonult rá a falu apraja-nagyja. Nem egy helyen megtörtént, hogy ilyen alkalmakkor a határjelekre fektettek suhanc gyerekeket és megpálcázták őket, hogy öreg korukban is jól emlékezzenek a helyre.

A falvak határainak a megjelölésére „természetes” jeleket alkalmaztak, ha lehetséges volt (patak, időszakos vízmosás, mocsár, forrás, szakadék, szurdok, hegygerinc, vízvázasztó stb.),

vagy mesterségeseket (határdomb, gödör, árok, töltés, mezsgye, parlag, kút, kő, ültetett fák, jegyzett fák stb.).

A határkövek és halmok alá sokszor tárgyakat – edényt, törött sarlót, ekevasdarabot stb. –, néha állati hullát temettek el nagyobb bizonyítékul, mert ezek a határjelek esetleges megsemmisítésekor a földben maradhattak. A „legerősebb” védelmet azonban az emberi hulla határdombba temetése jelentette. Babonás, mágikus, visszariasztó védelműl szolgáltak ezek a többnyire zsványok, rablók stb. A hulla beletemetése után a határdomb általában felvette az illető nevét: Fekete Péter temetése és hányása, Török rab temetése stb.

Az egykori Árpád-kori falvak, pusztafalvak templomainak romjai sok határvitára adhattak okot, ezért az is előfordult, hogy a templomot „elrekkentették”, azaz ellopták és maradványait rejtekhelyre hordták.

Nem volt ritka az sem, hogy a határokat, a sertéseket, a marhákat, sőt a földeken dolgozó asszonyokat, lányokat puskás kézzel őrizték a jobbágyok. Kisebb csatának beillő összeütközés zajlott le a füleki végvári katonák és az aszódiak között, amikor 1681-ben a katonák kezdtek feltörni és fosztogatni az aszódiak kamráit, zaklatni kezdték az asszonyokat és lányokat stb. Félreverték a falu harangjait, evvel mozgósítottak mindenkit, az összecsapásban egy aszódi jobbágy az életét vesztette, a fülekiek alól több lovat kilóttek a házakból ablakon keresztül tüzelve, a füleki strázsamester majdnem belehalt itt szerzett sérüléseibe.

A határvitákban a megyei hatóságok előtt „alulmaradt” községek a XVII. században már sűrűn fordultak a török hatóságokhoz, ez volt a „törökösség” bűne, és nem az iszlám vallásra való áttérés, ahogy azt sokan tévesen értelmezik.

Meg kell említenünk, hogy a községek határfoglalásának, a szomszéd községtől való földszerzésének volt egy igen sajátos lehetősége és módja a török hódítás korában és területén. A török adórendszer egyik eleme, bevételi forrása ugyanis a meghalt, megölt ember után szedett bírságnéz, díj volt, amit annak a községnek kellett megfizetnie, ahol a haláleset történt vagy ahol a halottat megtalálták. A fizetés elkerülése érdekében a halottakat sokszor átcsempészték a másik falu területére. Ugyanennek az elvnek, tételnek – aki a terület, az fizet – a megfordítása szerint – aki fizet, azé a terület – jogosan lehetett határrészeket megszerezni a fizetéképtelen szomszéd falutól, vagy azáltal, hogy a szomszéd község időben előbb fizette be a díjat. A török hatóság, kezében lévén a pénz, nemigen kutatta, hogy az illetékes fizetett-e. Így állt elő az a helyzet, hogy aki fizetett, az volt az „illetékes”. A nép persze minden esetben tudta, hogy milyen turpisság volt a megszerzett föld dolgában, az ilyen módon szerzett részeket „ember díjában” szerzett földeknek nevezték.

A háziállatok kártételei elleni védekezés alig okozott kevesebb gondot, mint az emberi kártételek elleni, különösen azért, mert a kettő sokszor összefonódott. A legelő jószág nemcsak eltévedhetett, elbitangolhatott, elkóborolhatott, de szándékosan is átterelhettek a pásztorok a tilosba. A tilosban elfogott, behajtott állatokat a községek csak váltságdíj fejében adták vissza jogos tulajdonosaiknak. Ilyen esetekben a váltságdíjat a községbírói szervezet szigorúan levonta a „vető” pásztor kommercializációjából. De ha nem kapták rajta a pásztor a más termésének a legeltetésében, akkor még „dicséretet” is nyerhetett ügyességéért.

A vadállatok – farkasok, rókák, görények, ürgék, verebek, seregélyek stb. – elleni szervezett védekezésre nézve csak a XVIII. századból vannak adataink. Mivel a farkasok ellen jobbra csak lőfegyverrel lehetett küzdeni, a század közepén ellentmondásos utasításokat kaptak a falvak bírái. A hódmezővásárhelyi és mezőtúri parasztmozgalom 1753-ban, a horvát jobbágyfelkelés 1755-ben és a Sofronie vezette román parasztlázadás 1760–1761-ben sürgőssé tette a jobbágyság ismételt lefegyverzését, ami oly sok kísérlet után sem ment végbe teljes mértékben. A megyék hol azt parancsolják meg, hogy a bírók szedjék be a lőfegyvereket a falujukban, hol azt, hogy irtsák a szaporodó farkasokat.

Hordják is rendre a megyék székházaiba a községek a farkasbőröket, ürgebőröket, varjú- és verébfejeket. Ennek ellenére nem tudják teljesíteni a „kivetett” darabszámokat, majd ennek a fajta megyei kötelezettségnek is a pénzbeli megváltására kerül sor, amivel a század végére csak még tovább növekszik a falvak adóssága.

A szalma- és nádtetős falvak egyik legnagyobb veszedelme a gondatlanságból, szándékosan vagy villámcsapás által okozott tűz volt. Az emberi gondatlanságból keletkezett tűzveszék legtöbbje abból származott, hogy a paraszttasszonyok a kemencék körül szárítgatták a kendert, ami könnyen lángra kapott. Pest-Pilis-Solt vm. hatósága az asszonyok megkorbácsolását szabta ki büntetésül 1792-ben, ha tetten érik őket, hogy a kendert, lent a kemence körül szárítják.

Az egészségvédelem és szociális gondoskodás kezdetei

A kor színvonalán álló gyógyításban, orvoslásban, egészségügyi ellátásban ritkán részesültek a jobbágyfalvak lakói. Meglehetősen burjánzott azonban a népi gyógyászat, ami kiterjedt emberre, állatra, keveredett babonával és nemegyszer a boszorkányság vádjának indítóoka lett. A községbírói szervezet nem látott semmi kivetnivalót ebben a gyógyításban, annyira benne gyökerezett a népi kultúrában. Csak a XVIII. századtól kezdve, a tanult orvosok sokszor „szakmai féltékenységre” visszavezethető feljelentései nyomán ütközött össze a népi gyógyítás a „törvénnyel”. A tehetősebb falvak, mezővárosok a XVIII. század végétől kezdtek alkalmazni orvosokat. Bábákat már a XVIII. század közepétől, a megelőző időben a szüléseket a parasztasszonyok – ketten-hárman összefogva – egymás között vezették le.

A községbírói szervezet a községet terhelő munkában, kötelességteljesítésben megsérült embert gyógyíttatja, költségeit olykor fizeti és ha a vármegye parancsa szerint járt el a sérülést szenvedett, kéri a vármegyét, hogy a költségeket a község adójába tudja be. Ez történt a gödöllői bírák egyik emberével 1727-ben, aki parancsra elfogott egy híres rablót, eközben lőtt sebet kapott.

A lakosságot járványok tizedelték meg a XVII–XVIII. században is. Ezek ellen csak elkülönítéssel, karanténnal, házak beszögélesztéssel tudtak valamelyest védekezni. A bírói szervezetnek volt feladata a járvány felléptét azonnal jelenteni. A mogyoródi bíró ezt elmulasztotta, mert akkor a község gazdái nem járhattak volna a pesti piacokra, ezért a törvény szerint a bírót halálra ítélték.

A község elhalt tagjainak a „torára” régi szokás szerint a községi pénztárba a bírák nem csekély összeget adtak össze. A tor költségeire fordítandó pénz mértéke a halott társadalmi állásától függött. A legszegényebbek eltemetése – ilyenkor tor nem volt – egyenesen a községet terhelte. Természetesen a Szent Mihály lovának ára, karbantartása, amelyen a halottakat a házukbeli ravatalukról kihordták a temetőbe, az is a községbírói számadásban jelentkezett és az áso is, amellyel a „vermet” számukra megásták.

A községi elöljáróság széles körű tevékenységében már a XVIII. század második felében megtaláljuk az árva- és szegénygondozás elemeit is.

Horváth Lajos

A nemzetiségi érdekvédelem és a közigazgatás Békés és Csanád megyében¹

A magyarokkal a török uralom utáni újratelepítés óta együtt élő Békés és Csanád megyei szlovákok, németek, románok és szerbek által lakott települések 1849–1914 közötti történetéből kívánok kiemelni néhány jellemző (és hosszabb időn át érvényesülő) példát a téma fontosságának és sokszínűségének megvilágítására. Figyelmünket kifejezetten a *helyi önkormányzatokra* (mezővárosok, nagyközségek, községek) és az azokat a köznapi gyakorlatban megtestesítő alsó fokú igazgatásra érdemes koncentrálnunk. A nemzetiségi érdekképviseletnek és önzaggatásnak az egyes településeket a vármegye formájában összefogó „középsztintű” (hivatalos megnevezéssel: törvényhatósági) önkormányzat keretében inkább csak közvetett, a hatalmi és területi érdekekkel átszőtt, eltorzított lehetőségei voltak a tárgyalat hat és fél évtizedben.

Rövid áttekintésünket részint időrendi, másfelől pedig a példaként említett települések akkori lakosságának anyanyelv szerinti tagozódását követő rendszerbe célszerű foglalni. A vizsgálat két fő szempontja erősen összefonódik. A közjogi és államszervezési kérdések szerzőnyéből mindössze annyit szükséges kiemelni, hogy az 1849 ősztől 1860 végéig terjedő Habsburg-neoabszolútizmus idején a mezővárosok, községek ügyeit az állami hivatalszervezet (megye, járás) vezetői által *kinevezett*, hivatásos tisztviselők és megbízhatósági alapon kinevezett tagokból álló testületek (előljáróságok, tanácsok, majd képviselő-testületek) intézték. A hatalomtól való függésük közvetlenül érvényesült: a kapott előnyök fejében személyükben is felelősek voltak a centralizált államszervezet rendelkezéseinek lokális végrehajtásáért. Az államhatalom alsó fokú szervezetének kiépítése, egyebek között a

¹A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencián, 1990 őszén elhangzott előadás átdolgozott szövege.